

Гліб Миколайович Юхимець,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-8055-5617
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Ірина Іванівна Цинковська,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4674-5633
e-mail: library@nbuv.gov.ua

ГРАВІРОВАНІ ПОРТРЕТИ МАРШАЛІВ ФРАНЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО. ІКОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою роботи є дослідження іконографії портретних зображень маршалів Франції доби Наполеона у гравюрах з видання Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839 із зібрання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** базується на застосуванні іконографічного та іконологічного методів, а також порівняльного мистецтвознавчого (формального) аналізу зображень, створених за життя конкретної портретованої особи і пізніше в різних видах і жанрах образотворчого мистецтва, а також у документах, творах літератури, насамперед мемуарах сучасників. **Наукова новизна.** Портретні зображення визначних історичних осіб завжди були й залишаються актуальними для науки, незалежно від її галузі. Проте спеціальне дослідження методом іконографічного аналізу гравірованих портретів маршалів Наполеона з видання Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839 відсутнє. Отож уперше на матеріалах різних видів образотворчого мистецтва (скульптурні монументи, живописні батальні композиції, жанрові сцени, парадні та інтимні портрети, мініатюри, гравіровані портрети і навіть твори дрібної пластики та декоративного мистецтва) та мемуарах сучасників прослідковано іконографію маршалів Наполеона. **Висновки.** Практичним результатом дослідження є уточнення окремих позицій у каталожному описі та в електронній базі даних НБУВ «Європейський гравірований портрет XVI–XIX ст. із зібрання НБУВ». На основі іконографічного вивчення окремих гравірованих портретів маршалів Франції з видання Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839 можемо зробити висновок, що всі автори «Галереї» активно зверталися до наявних зображень портретованих і, дотримуючись заданої замовником єдиної композиційної схеми, створили цілісну графічну портретну галерею Героїв нації, яка набула у сприйнятті нащадків меморіального значення.

Ключові слова: європейський гравірований портрет, маршали Наполеона, іконографія.

Актуальність теми дослідження. Портретні зображення визначних історичних осіб завжди були й залишаються актуальними для науки незалежно від її галузі, а результати іконографічних студій активно використовуються в мистецтвознавстві, при складанні енциклопедій, біографічних словників, довідників. Проте спеціальне дослідження методом іконографічного аналізу гравірованих портретів маршалів Наполеона з видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839* відсутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій доповіді Є. М. Букревої «Генерали і маршали Великої армії Наполеона в зібранні гравірованих портретів технікою акватинти Державного історичного музею в Москві», оприлюдненій на Міжнародній науковій конференції, виголошено результати вивчення 36 гравюр, датованих приблизно 1819–1822 роками, зокрема встановлено історію колекції, здійснено атрибуцію та каталожний опис окремих гравюр. Але власне іконографія зображених осіб залишилася поза межами студій. Надзвичайно важливими для дослідження іконографії портретів є публікації, в яких на основі документів, мемуарів учасників і очевидців тих подій висвітлюються життя й діяльність маршалів Наполеона (див. Список використаних джерел).

Виклад основного матеріалу. Звання маршала існувало у Франції з середньовіччя. 1060 року король Генріх I започаткував посаду «коннетабеля» (головного конюха), помічниками якого стали маршали. Через сто двадцять п'ять років у країні була введена посада маршала Франції. А з 1191 року коннетабель був уже не головним конюхом, а обіймав посаду головнокомандувача армії, і, відповідно, маршали стали командувачами частин армії під його головуванням. Із 1627 року Людовік XIII анулював звання коннетабеля, а маршал стає вищим військовим званням. Існувало також і звання «генеральний маршал», яке, разом із званням «маршал Франції», було скасоване 1790 року, під час Великої французької революції. 1804 року Наполеон I був проголошений імператором, а країна – Французькою імперією. Конституцією було відновлене військове звання маршала Імперії (*Maréchal d'Empire*), і згідно з нею ж призначати маршалів «з числа найдостойніших генералів» отримав право лише особисто імператор. За період свого правління Наполеон призначив 26 маршалів. Завдяки його дивовижному вмінню розпізнавати людей талановитих, кожен із призначених ним маршалів був яскравою особистістю – зі всіма своїми чеснотами й недоліками. Вони відіграли помітну роль у буремних історичних подіях часів правління імператора Наполеона, його блискучого злету і трагічного падіння. Отож не випадково історики, письменники, поети, художники, і не лише Франції, вже більше двох століть звертаються до тих доленосних подій та їх дійових осіб.

Під час систематизації зібрання європейського гравірованого портрета з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – великого масиву пам'яток (у понад тисячу аркушів) – було виявлено портрети маршалів Франції,

датовані першою половиною XIX ст. У процесі первинного візуального дослідження за форматом і технікою гравірування на сталі, композиційною схемою та стилістичними ознаками з них були виділені 19 портретів. А згодом з'ясувалося, що їх відтиснено з дощок-кліше, награвірованих для видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France Paris, 1839*¹.

Жак-Домінік-Шарль Гавард (фр. *Gavard, Jacques-Dominique-Charles*; 1794–1871), який народився в Парижі, був різносторонньо обдарованою особистістю – інженером, мистецтвознавцем, літографом, видавцем і, нарешті, близьким другом видатного композитора і піаніста Фридерика Шопена. В історію французької гравюри XIX ст. увійшов як видавець 13 томів гравюр з оригіналів живописних полотен королівської галереї палацу Версаль². Видання Гаварда відзначаються не лише високим художнім рівнем гравюр-репродукцій живописних полотен, але й якістю супровідної інформації.

Не є винятком і його видання гравюр парадних портретів маршалів Франції *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839*. Титульний аркуш цього унікального видання прикрашений композицією прямокутного формату із зображенням масивного вінка з листя дуба і лавра, увінчаного по центральній вісі ківером. У горішніх кутах композиції зображено по одному крилатому янголу, нижню частину навколо вінка заповнює зброярський натюрморт. Далі, на окремих сторінках, – невеликий вступний текст і таблиця з нумерованим списком гравірованих портретів із зазначенням у колонках: 1) прізвища портретованих осіб; 2) авторів живописного портрета-основи; 3) авторів гравюр. Перед кожним відбитком гравірованого портрета окремо надруковано таблицю із зазначенням кампаній (назва і дата), в яких брав участь зображений маршал. Тож видання містить надзвичайно цінну інформацію для атрибуції портретів. Але досвід атрибуції творів мистецтва, а тим більше старовинних портретів, доводить, що необхідно прискіпливо перевіряти, за можливості, будь-яку інформацію методом комплексного аналізу прижиттєвої та близької в часі іконографії кожної портретованої особи. Саме в широкому іконографічному пошуку та мистецтвознавчому аналізові гравірованих портретів маршалів Франції із зібрання НБУВ і полягає мета пропонованої статті.

У Державному історичному музеї (м. Москва) зберігаються 36 гравюр із галереї портретів маршалів, дивізійних і бригадних генералів, державних діячів доби імператора Наполеона, створених переважно рисувальником П'єром Мартіне,

¹ Як виняток, у виданні є один погрудний портрет. Це окремо зазначено в таблиці під № 23 навпроти прізвища Мармона Огюста Фредеріка Луї, Вієсс де – маршала Франції з липня 1809 р.: «*Lemercier, d'apres un portrait en buste*». Відбиток цієї гравюри зберігається в зібранні НБУВ (Інв. № 207 ин).

² *Versailles. Galeries Historiques. Publiees sous la direction de Jacques Dominique Charles Gavard... 13 tom. [1550 planches.] Supplement. 6 tom. Fol. Paris, 1838–1849, J. D. C. Gavard. 2650 fr.*

живописцем Луї Франсуа Обрі та гравером Франсуа Шароном¹. Усі портрети серії награвіровані технікою акватинти² приблизно в 1819–1822 рр. і мають єдину композиційну будову: постать на повний зріст, з предметами військової атрибутики на тлі битви, краєвиду або архітектурної споруди.

Такі самі вертикальний прямокутний формат і композиційну структуру (вірогідно, за умовою Гаварда, запозичені в П'єра Мартіне, Луї Франсуа Обрі та Франсуа Шарона) мають портрети маршалів Франції із зібрання НБУВ. Але більшість з них, а також ще й переважно з інших живописних парадних портретів, які, в основному, зберігаються в палаці Версаль та Музеї історії Франції в Парижі, була награвірована на сталі (технікою, кардинально несхожою з акватинтою).

Першим після погрудного портрета Наполеона у виданні Шарля Гаварда представлений парадний (за композицією) портрет Луї-Олександра Берт'є на повний зріст. І це не випадково. Незмінний начальник генерального штабу французької армії до кінця був відданий Наполеону. Саме його прізвище значиться першим у списку із чотирнадцяти генералів, які отримали чин маршала імператорським декретом від 19 травня 1804 р.³ (Іл. 1).

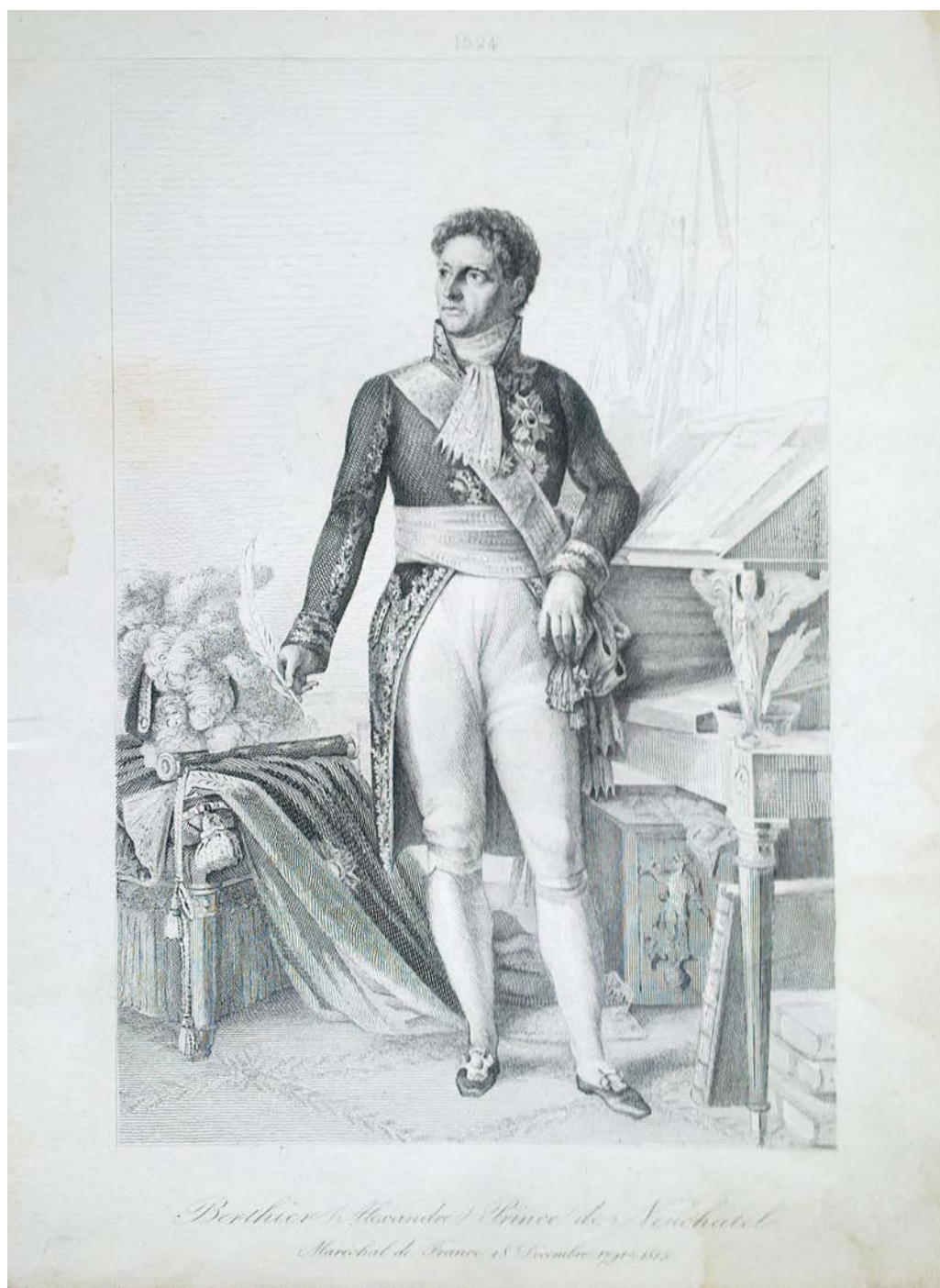
Біографія маршала Франції Луї-Олександра Берт'є (*Berthier, Louis-Alexandre*; 1753–1815) добре відома. Про життя і діяльність цього видатного військового діяча доби Наполеона достатньо багато написано в численних історичних працях. Його образ відбито у творах літератури та мистецтва. Для дослідження іконографії Луї-Олександра Берт'є найбільший інтерес становлять живописні, графічні, скульптурні портрети (насамперед прижиттєві) і, звісно, мемуари свідків тих буремних часів.

Іконографія маршала Луї-Олександра Берт'є – багата і дещо інтриганська, особливо щодо літературних портретів. Якщо висока оцінка його таланту, дивовижної працездатності, адміністративної хватки, неймовірної пам'яті, відданості військовій справі відзначалися без винятку всіма, хто стикався з ним у штабній роботі або на полях битв, у військових походах, у повсякденному житті, то описи його зовнішності часто-густо не співпадають. «У свої 26 років Берт'є тримався впевнено – середнього зросту, атлетичної статури, з правильними й прямими

¹ Букреева Е. М. *Генералы и маршалы Великой армии в собрании гравированных портретов ГИМа // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XIX Международной научной конференции, 7–9 сентября 2015 года.* 2016. С. 80.

² Там само. С. 79. Саме акватинта, з її можливостями передавати характерні тональні нюанси та особливості фактури живопису, стала однією з улюблених графічних технік європейських майстрів репродукційної гравюри.

³ За Конституцією, маршалів із числа найдостойніших генералів (не більше 16-ти) призначав особисто імператор. 19 травня 1804 р. імператорським декретом чин маршала отримали генерали, які в декреті названі в такому порядку: Берт'є Л.-А., Мюрат Й., Монсей Б.-А.-Ж. де, Журдан Ж.-Б., Массена А., Ожеро П.-Ф.-Ш., Бернадот Ж.-Б.-Ж., Сульт Ж. де Д., Брюн Г.-М.-А., Ланн Ж., Морт'є А.-Ед.-К.-Ж., Ней М., Даву Л.-Н., Бесс'єр Ж.-Б. **Окрім зазначених 14 генералів, за заслуги перед Францією чотири генерали республіканської армії цим декретом отримали звання Почесного маршала: Келлерман Ф.-Е.-К., Лефевр Ф.-Ж., Періньйон К.-Д. і Серюрьє Ж.-М.-Ф.**

Ил. 1. Луї-Олександр Бертьє (фр. *Berthier, Louis-Alexandre*; 1753–1815).

рисами обличчя, густою шевелюрою з хвилястим волоссям (дехто стверджував, що воно було кучерявим), яке вибивалося з-під модної перуки, з великими синьо-зеленими очима і виразним поглядом». Сподіваємося, що цей літературний портрет Олександра Берт'є був наведений автором начерку російським істориком Максимом Чиняковим за опублікованими спогадами одного із сучасників, який безпосередньо знав маршала¹.

Зовсім інший літературний портрет Луї-Олександра Берт'є знаходимо у знаменитих мемуарах Лори Жюно, герцогині д'Абрантес (1784–1838) – дружини наполеонівського генерала Жана Андоша Жюно, герцога д'Абрантес: «...він [Берт'є] був невисоким на зріст і поганой статури, хоча і не потворою. Голова його була завелика для такого маленького тулуба, і покрита волоссям, скоріше хвилястим, аніж кучерявим, кольору чорного, а не білявого; ніс, очі, лоб, підборіддя, – все це було як годиться, але все якесь непоказне. Від природи руки його потворні. ...Додайте до всього цього, що він заїкався, і корчив гримаси, а руки такі дивні своєю живістю, що дуже забавляло тих, кому була байдужою його знатність». Але герцогиня далі зазначає, що Луї-Олександр «...був людиною чудовою, хоча й слабкою настільки, що це псувало багато добрих його чеснот, якими наділила його природа, як добра мати». Зовнішнім виглядом Берт'є значно поступався красеню Й. Мюрату або атлетичної статури М. Нею. Але «...Берт'є був доброю людиною, у повному значенні цього слова»².

Яків Нерсесів, автор дослідження, присвяченого маршалам Наполеона, зазначає, що Олександр Берт'є природні недоліки своєї зовнішності намагався компенсувати красивим, ідеальним одягом, який йому завжди пасував: «У будь-який час дня або ночі його костюм був бездоганним: повний маршальський мундир з ботфортами і шаблею. Недарма його визнавали найелегантнішим офіцером армії Наполеона і законодавцем військової моди. Своїми блискучими, вражаючими мундирами він завжди викликав чорну заздрість перших чепурунів наполеонівської армії Мюрата, Нея і Ланна»³.

Якщо припустити, що наведені літературні портрети Берт'є об'єктивні, то більшість авторів живописних і графічних зображень приховали недоліки зовнішності маршала за благородним обличчям і «атлетичною статурою», елегантною красою військового одягу, розкішними інтер'єрами та іншими деталями, обов'язковими для жанру парадного портрета.

¹ Російський історик Максим Чиняков у статті «Луї-Александр Берт'є», опублікованій у часопису «Вопросы истории». 2002. № 10. С. 32–52 (<http://istorja.ru/articles.html/france/berthier/>), на жаль, не зазначив джерело наведеної ним важливої іконографічної інформації.

² Записки герцогині Абрантес [фр. Laure Junot, Duchesse d'Abrantès; 1784–1838], или исторические воспоминания о Наполеоне, о революции, директории, консульстве, империи и восстановлении Бурбонов / пер. с фр. К. А. Полевого: в 16 т. Москва, 1835–1839 гг. Т. 3. Москва, 1835. С. 304–305.

³ Яков Нерсесов. Маршалы Наполеона Бонапарта. ОГИЗ, Астрель, Мир энциклопедий Аванта +. 2011. С. 35. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=69326

Гравюра на сталі із зображенням маршала Олександра Берт'є із зібрання НБУВ за композиційною будовою, урочистою поставою портретованого на повний зріст, набором алегоричних і символічних деталей повторює всі канони європейського живописного парадного портрета стилю класицизму. Іконографічною основою гравірованого портрета з видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839* були живописний парадний портрет «Маршал Луї Олександр Берт'є» (1808; палац Версаль) та погрудний портрет Берт'є (1812) – обидва авторства відомої паризької художниці стилю класицизму Жак-Огюстен-Катрін Пажу (*Jacques-Augustin-Catherine Pajou*; 1766–1828)¹. У гравюрі майже точно, як на парадному портреті, повторені поза маршала, парадний маршальський стрій (але без накинутого на плечі плаща) та змінені жести рук. А голова, розвернута у $\frac{3}{4}$ ліворуч, скопійована з погрудного портрета. У порівнянні з живописним парадним портретом, у гравюрі кардинально змінено не лише оточуючий Берт'є простір, але також і «сюжет». Так, на живописному полотні маршал зображений у кімнаті біля столу з мапами, де, як начальник Генерального штабу, вказуючи пальцем на розгорнуту мапу, доповідає про бойову обстановку головнокомандувачеві Наполеону, який на картині залишається «поза кадром». У гравюрі ж погляд і думки Берт'є ніби перебувають у вирі подій вирішальної битви, яка невдовзі має розпочатися.

У цілому, з численних зображень Луї-Олександра Берт'є найбільшої довіри, на наш погляд, заслуговують два живописних портрети: перший – виконав у 1834 р. Гійом Франсуа Габріель Леполь (*Guillaume François Gabriel Lepaulle*; 1804–1886) за портретом 1792 р. пензля відомого французького художника Антуана-Жана Гро (*Antoine-Jean Gros*; 1771–1835), який зберігається у Версальському палаці. А другий, написаний після 1807 р. представником італійського неокласицизму Андреа Аппіані (*Andrea Appiani*; 1754–1817), належить до колекції замку Фонтенбло. Обидва портрети поясні. Основна увага художників зосереджена на обличчі і, на відміну від парадних портретів Берт'є, образ майбутнього маршала в названих полотнах виглядає значно переконливішим.

Щодо традиційного питання схожості в портретному жанрі, то багата іконографія образу маршала Луї Олександра Берт'є не дає однозначної відповіді (вкотре у практиці іконографічних досліджень). Усі відомі парадні портрети – як живописні, так і гравіровані – значно розходяться з літературними описами зовнішності маршала Берт'є. Художники, зі зрозумілих причин, намагалися догодити замовникові, хоча ми достеменно не знаємо, наскільки об'єктивними і влучними були характеристики зовнішності Берт'є ані в літературних творах, ані в творах образотворчого мистецтва. На думку авторів статті, найпереконли-

¹ Підготовчий малюнок для гравера Контена (Contenau) був виконаний за двома зазначеними живописними портретами Жак-Огюстен-Катрін Пажу.

вішими в іконографії маршала Луї-Олександра Берт'є є, насамперед, його прижиттєві зображення або близькі до них, зокрема: Робер Жак Франсуа Лефевр (*Robert Jacques François Lefèvre*; 1755–1830) «Портрет генерала Луї-Олександра Берт'є» (1801); Андреа Аппіані (*Andrea Appiani*; 1754–1817) «Портрет князя Луї-Олександра Берт'є в костюмі імператорського судді» (після 1807 р.; замок Фонтенбло); Жак-Августін-Катрін Пажу (*Jacques-Augustin-Catherine Pajou*; 1766–1828) «Портрет Луї-Олександра Берт'є» (1812); Гійом Франсуа Габріель Леполь (*Guillaume François Gabriel Lepaulle*; 1804–1886) «Портрет Луї-Олександра Берт'є» (1834) – копія з картини 1792 року пензля Антуана-Жана Гро (*Antoine-Jean Gros*; 1771–1835); Луї Шарон (*Charon Louis François*; 1783 – не раніше 1831 р.) «Маршал Франції Луї-Олександр Берт'є» (1821 р.; акватинта за оригіналом П'єра Мартіне) та ін.

Однією із найколотитніших особистостей серед сузір'я маршалів Наполеона був затятий опозиціонер і конкурент імператора Жан Батіст Жюль Бернадот (*Jean Baptiste Bernadotte*; 1763–1844), який розпочав 1780 року військову кар'єру сімнадцятирічним юнаком у Беарнському піхотному королівському полку Його Величності Людовіка XVI, дослужився до звання маршала Франції, а після закінчення військової служби у французькій армії став королем Швеції і Норвегії Карлом XIV Юханом і засновником династії Бернадотів (*Іл. 2*). Не дивно, що історична особистість такого масштабу привертала особливу увагу письменників і художників, які залишили багату іконографію однієї з найбільш неординарних постатей доби революційних війн у Франції. Тим паче, що «...цей пихатий, задиристий і скандальний приятель і одноліток революційного генерала Моро мав імпозантну зовнішність: високий, стрункий, з довгими кучерями синьо-чорного волосся, крупним орлиним носом і виблискуючими очима. ...Егоїстичний до мозку кісток гасконець не лише виглядав імпозантно, але мав достатньо високий інтелект»¹. А це запис очевидця битви під Лейпцигом восени 1813 р., яка, по суті, вирішила кінець імперії. У недалекому минулому маршал Франції тоді без вагань виступив проти Наполеона і своєї батьківщини. На той час він був уже підданим Швеції – принцом Бернадотом і спадкоємцем старого і кволого Карла XIII: «Принц шведський... верхи на білому коні, вдягнений у шубу з бузкового оксамиту, із золотими петлицями, із шляпою на голові, прикрашеною білими пір'їнами та величезним султаном шведських кольорів..., із жезлом [командувача], обтягнутим бузковим оксамитом, із золотою короною на обох кінцях»².

У процесі дослідження іконографії Жана Батіста Жюля Бернадота серед великої кількості живописних і графічних прижиттєвих портретів було встановлено, що портрет маршала Франції із зібрання НБУВ є графічною копією з живописного

¹ Яков Нерсесов. *Маршали Наполеона Бонапарта*. ОГИЗ, Астрель, Мир энциклопедий Аванта+. 2011. С. 39. http://loveread.ec/view_global.php?id=69326

² Там же. С. 45.

Ил. 2. Жан Батіст Жюль Бернадот (фр. *Jean Baptiste Bernadotte*; 1763–1844).

парадного портрета з палацу Версаль, написаного у 1818 році відомим фламандським портретистом Франсуа Кінсоном (*François-Joseph Kinson; 1770–1839*).

У таблиці з переліком гравюр видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839* авторами портрета маршала Франції Бернадота зазначено: «Peintres Kinson» та «Graveurs Pigeot Jeune» (живописець Кінсон і гравер Піжо Молодший). Показово, що для видання портретів маршалів Франції для репродукційної гравюри було обрано парадний живописний портрет маршала Франції Бернадота, дата написання якого – 1818 рік – співпадає з датою його коронації як кронпринца Бернадота на престол Швеції та Норвегії під ім'ям Карла XIV Юхана Бернадота. Не можна навіть припустити, що на картині й, відповідно, на гравюрі, у парадному строї маршала Франції він зображений як командувач Північної армії під час епохальної «Битви народів» під Лейпцигом 18 жовтня 1813 року. Цьому суперечить і пейзаж, зображений на полотні та гравюрі. Лейпциг знаходиться на рівнині, а на картині та гравюрі Бернадот у парадному строї французького маршала із жезлом зображений біля гармати батареї, розташованої на високому пагорбі. Тло композиції заповнює панорама гір та ріка, що в'ється ущелиною, оточеною високими скелями. Такий пейзаж одразу асоціюється з Італійською кампанією Наполеона, під час якої в січні 1797 року корпус генерала Бернадота був відправлений на підсилення італійської армії під командуванням Наполеона. А 16 березня його корпус взяв участь у битві при Тальяменто. Отже, на гравюрі та парадному портреті зображено маршала Бернадота, а не кронпринца і короля Швеції. Це підтверджується версією, що живописний парадний портрет, написаний Франсуа Жозефом Кінсоном 1818 року, є авторським повторенням з картини 1804 року – дати, яка співпадає з часом отриманням Бернадотом звання маршала Франції¹. А зображений художником гірський пейзаж, на тлі якого гордо позує вояка, асоціюється з Італійською кампанією Наполеона, коли її учасник Бернадот ще був бригадним генералом, а не маршалом. Для «пихатого» замовника, а тим більше для живописця тло, очевидно, не мало жодного значення.

Під сьомим номером у Декреті на звання маршала імператор Франції зазначив прізвище П'єра-Франсуа-Шарля Ожеро (*Pierre-François-Charles Augereau; 1757–1816*), пам'ятаючи його заслуги в Італійській кампанії 1796–1797 років і, насамперед, його героїзм та рішучі дії, завдяки яким було вирішено долю битви при Кастільйоні на користь війська Наполеона² (*Іл. 3*).

¹ У палаці Версаль зберігається копія з портрета маршала Бернадота 1804 р., яку виконав французький живописець Жозеф-Ніколас Жуї (фр. Joseph Nicholas Jouy (1809–1880) у 1852 р.

² «...коли деякі заздрісники дозволяли собі казати нехвально проти Ожеро у присутності імператора, останній відповідав: «Не будемо забувати, що він врятував нас при Кастільйоні». І коли Наполеон створив нове дворянство, він надав Ожеро титул герцога Кастільйонського». Марбо М. Мемуари генерала барона де Марбо. Москва, 2005. С. 43. http://loveread.ec/read_book.php?id=67988&p=45

Ил. 3. П'єр-Франсуа-Шарль Ожеро (фр. *Pierre-François-Charles Augereau*; 1757–1816).

Наскільки ж зображення П'єра-Франсуа-Шарля Ожеро – як прижиттєві, так і створені невдовзі після його смерті – донесли правдивий образ людини неймовірної долі, яка пройшла життєвий шлях від простолюдина («...продукт стічних канав паризьких вулиць»)¹, позбавленого будь-якого виховання й освіти, до маршала Франції, герцога Кастільйонського? Відповідь на це питання певною мірою можна знайти в мемуарах учасника багатьох кампаній імператора Наполеона французького генерала Жана-Батіста Антуана Марселена Марбо (1782–1854), відомого як Марселен Марбо, який, зокрема, служив і під командуванням маршала Ожеро.

«Чомусь стало нормою, – згадував Марбо, – уявляти його [Ожеро] негідником, грубіяном, забіякою і злою людиною. Це велика помилка. Я з усією відповідальністю заявляю, що з п'яти маршалів, за яких мені випало служити, він був, безумовно, тим, хто вмів полегшити своїм людям тягар війни. Він був добрим до місцевого населення і добре поводився з офіцерами, з якими йому доводилося жити»². «Ожеро мав красиве обличчя, високий зріст і гарну статуру. Він любив фізичні вправи й умів добре їх виконувати, а також був чудовим вершником і блискуче володів шпагою»³. «В нього була бездоганна військова виправка, він завжди був з голочки одягнений, підстрижений, його волосся було завжди напудреном. Він носив довгу косу, високі чоботи з закотом, завжди начищені до блиску. До того ж, у нього був абсолютно войовничий вигляд»⁴.

Щодо «абсолютно войовничого вигляду», – то саме такий образ Ожеро яскраво втілений у живописному полотні «Ожеро на Аркольському мосту 15 листопада 1796 р.» (1798) пензля відомого французького представника неокласицизму, баталіста Шарля Тевенéна (*Charles Thévenin*; 1764–1838) та погрудному портреті «Ожеро з рушницею», який датується 1834 роком. Обидві картини Тевенéна зберігаються у Версальському палаці. Риси грізного обличчя дивізійного генерала в батальній картині, написаній через два роки після взяття французами Аркольського мосту, майже точно були повторені в портреті, написаному Шарлем Тевенéном через шістнадцять років після смерті маршала Ожеро.

На окрему увагу в іконографії П'єра Ожеро заслуговує зображення маршала пензля відомого німецького живописця, портретиста, мініатюриста Йоганна Джуліуса Хейнсіуса (*Heinsius, Johann-Julius*; 1740–1812). Цей портрет, що належить до різновиду так званого «інтимного портрета», зберігається в музеї історії Парижа «Карнавалé» і датований 1807–1812 роками. Тобто він був написаний, коли маршалу Ожеро було 50–55 років. Біографії Йоганна Хейнсіуса і

¹ Чандлер Д. *Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя. Монография / пер. с англ. Н. Б. Черных-Кедровой. Москва: Центрполиграф, 1999. С. 54.*

² Марбо М. *Мемуары генерала барона де Марбо. Москва, 2005. С. 40.* http://loveread.ec/read_book.php?id=67988&p=45

³ Там же. С. 41.

⁴ Там же. С. 6.

П'єра Ожеро дають підстави не лише вважати означену дату створення портрета обґрунтованою, але й підтверджують вірогідність того, що він був написаний художником за підготовчим малюнком або, імовірно, безпосередньо з натури. Хейнсіус остаточно переїхав до Франції в 1790 році й оселився в Орлеані, приблизно за 130 км від Парижа. Він регулярно приїздив до французької столиці, активно працював на замовлення і створив багато живописних полотен, мініатюр та малюнків технікою італійського олівця. 8 лютого 1807 року маршал Ожеро після поранення в руку в битві біля Ейлау (*Eylau*) повернувся в Париж. У 1809–1810 роках він перебував на військовій службі поза межами Франції. 24 квітня 1810 року був відізваний у Париж, а 1812 року воював в армії Наполеона в Росії. Отже, якщо взяти до уваги, що Хейнсіус у ці роки активно працював і як портретист, який став автором портретів й інших маршалів Франції, то замовлення йому від Ожеро під час свого перебування у Франції написати портрет виглядає цілком реальним. Маршал Ожеро зображений Хейнсіусом у буденній обстановці, вдягненим по-домашньому. Він сидить на простому стільці за столом із розкладеними паперами та книгою й, дивлячись із лагідною, ледь помітною посмішкою на уявного співбесідника, правою рукою вказує на картину Шарля Тевенéна «Ожеро на Аркольському мосту 15 листопада 1796 р.» (1798), що висить на стіні кімнати. Образ відомого бойового маршала на портреті 1807–1812 років відтворений без героїки і будь-якої ідеалізації. На глядача дивиться вже втомлений літній чоловік, який із легким сумом пригадує свій тернистий життєвий шлях перемог і поразок.

Перед Робером Жаком Франсуа Фаустом Лефевром, автором парадного живописного портрета маршала П'єра-Франсуа-Шарля Ожеро з палацу Версаль, та штихарем Піжо Молодшим, що виконав версію цього портрета, награвіровану технікою на сталі (Інв. № 253 ин.) для видання Шарля Гаварда (*Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839*), стояло зовсім інше завдання – показати історичну значимість маршала Франції і звеличити його героїчний образ. На живописному портреті з Версальського палацу, завдяки віртуозній майстерності придворного французького художника, П'єра-Франсуа-Шарля Ожеро зображено в розкішному парадному маршальському строї на тлі важкої оксамитової завіси, що цілком відповідало бажанню замовника. Проте портрет значно поступався глибиною психологічної характеристики і теплотою портретові пензля Йоганна Джуліуса Хейнсіуса, позбавленому будь-яких зовнішніх ефектів.

У багатій іконографії «короля хоробрих» маршала Йоахима Мюрата (*Joaachim Murat; 1767–1815*) (Іл. 4) серед пам'яток образотворчого мистецтва переважають численні офіційні парадні портрети, які вражають імпазантними позами, віртуозно виписаними розкішними костюмами та багатими інтер'єрами, ефектними романтичними краєвидами¹.

¹ Франсуа Жерар (François Pascal Simon, Baron Gérard; 1770–1837). *Портрет Мюрата, короля Неаполя. 1811–1812. Приватна колекція; Франсуа Паскаль Симон Жерар. Портрет Йоганна Мюрата. 1801; Жан-Батіст Жозеф Вікар (Jean-Baptiste Joseph Wicar; 1762–1834). Портрет Йоганна Мюрата. 1-ша третина XIX ст. Палац красних мистецтв. Лілль.*

Іл. 4. Йоахим Мюрат (фр. *Joachim Murat*; 1767–1815).

Один із таких парадних портретів маршала Йоахима Мюрата (Національний музей Каподімонте) пензля відомого французького художника доби ампіру, господаря модного салону, портретиста наполеонівського двору барона Франсуа Паскаля Симона Жерара, датований 1800–1810 роками, відтворив технікою гравюри на сталі французький гравер Амеде Фелікс Бартелемі Жюль (Жіль; *Amédée Félix Barthélemy Geille*; 1803–1843) для видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839*. Оригінал відбитку цієї гравюри (Інв. № 261 ин.) міститься в зібранні НБУВ.

Помпезність парадних портретів маршала Йоахима Мюрата пояснюється не лише особливостями ідеології естетики стилю ампір в образотворчому мистецтві Франції першої третини ХІХ ст., але й стилем життя та особистим естетичним смаком «самозакоханого нахаби і відчайдухи», який обоюнував ефектно й розкішно вбиратися. У мемуарах генерала Марбо яскраво описано образ найколоритнішого серед усіх маршалів наполеонівської армії: «Очевидно, що під час вступу Мюрата в Іспанію його військова репутація, високий зріст, войовничий вигляд, манери, в цілому, все, навіть і строкатий живописний костюм і яскравий плюмаж у напівіспанському – напівфранцузькому дусі, дуже сподобалися кастильській нації...»¹.

Дослідники військової історії небезпідставно вважають Йоахима Мюрата найкращим кавалерійським генералом Європи свого часу. Парадний портрет легендарного командувача кавалерії армії Наполеона, написаний у 1812 році відомим французьким живописцем Антуаном Гро (*Antoine-Jean Gros*; 1771–1835), який тепер зберігається в Луврі, є одним із найбільш експресивних за композиційною будовою серед інших парадних портретів в іконографії маршала. Здається, що художник працював над картиною під враженням мемуарів: «Розкішний темно-зелений мундир з білими вилогами, штани-угорки, що сексуально облягають його мускулісті ноги, гусарські зі зморшками чобітки, довга шабля і норовливий скакун – от що до лица клірику, який так і не відбувся! Дзвін амуніції і брязкання зброї, уривчасте іржання бойових коней та манливо бадьорі звуки сурм, войовничий вигляд молодецьких красенів-кавалеристів й ореол їхніх перемог – от що вабило його!»².

Щодо портретної схожості, то серед численних зображень Йоахима Мюрата найпереконливішими є такі картини: «Йоахим Мюрат король Неаполя» (1808; Королівський палац у Казерті) придворного саксонського художника Йоганна Генріха Шмідта (*Johann Heinrich Schmidt*; 1749–1829); «Йоахим Мюрат король Неа-

¹ Марбо Жан-Батист-Антуан-Марселен де. Мемуари генерала барона де Марбо / пер. Г. Мирошниченко, А. Ятловой, Н. Егоровой. Москва : Эксмо, 2005. С. 93.

² Яков Нерсесов. Маршалы Наполеона Бонапарта. ОГИЗ, Астрель, Мир энциклопедий Аванта+. 2011. С. 54. http://loveread.ec/view_global.php?id=69326

поля» (бл. 1808 р.) французького живописця, портретиста неаполітанського двору Франсуа Паскаля Симона Барона Жерара (*François Pascal Simon, Baron Gérard*; 1770–1837); невеликий етюд голови Мюрата, написаний Антуаном-Жаном Гро монохромно, на папері, й пізніше дубльований на полотно (23,5х20,7 см). Етюд із зображенням голови маршала, розвернутої у $\frac{3}{4}$ праворуч, надзвичайно живо й переконливо, без будь-якої ідеалізації та патетики, відтворює характерні риси обличчя командувача легендарної кавалерії армії Наполеона.

«Улюблене дитя перемоги»¹ – «невисокий, мовчазний і смуглявий» Андре Массена (*André Masséna*; 1758–1817) був одним із найталановитіших і найпопулярніших маршалів Наполеона. Яскравий образ Массени зберігся в мемуарах учасників тих далеких подій та в зображеннях у численних творах образотворчого мистецтва, які значно розширюють можливості їхнього дослідження методом комплексного іконографічного аналізу. (Іл. 5).

Яким був Андре Массена, який мав характер, темперамент, зовнішній вигляд, можна дізнатися з мемуарів (суб'єктивних, а інших, напевно, й не буває) вже згаданого французького генерала Жана-Батіста Антуана Марселена Марбо. «Характер у Массени був похмурий та мізантропічний, він любляв бути на самоті, ховаючись у своїй кімнаті, окремо від штабу»². «Массена був розумним, відзначався чудовою активністю й непохитною сміливістю, завдяки цим якостям нарешті його ім'я зробилося знаменитим, аж раптово серйозна помилка ледь повністю не зруйнувала його кар'єру»³. А це опис зовнішності маршала: «Массені у той час було тридцять років, зовні він виглядав достатньо привабливо – зріст трохи більше 170 см, чорне густе волосся, гострі очі з рішучим поглядом, вольове лице, ніс гачком, виступаюче підборіддя, вкрите твердою щетиною, якої зрідка торкалася бритва»⁴. Наведеному опису зовнішності Андре Массени, з багатьох існуючих його зображень, цілковито відповідає широковідома копія з оригіналу парадного портрета маршала 1814 року пензля Антуана-Жана Гро, майстерно виконана близько 1853 року представником французького історичного й портретного живопису Едме-Адольфом Фонтеном (*Edme-Adolphe Fontaine*; 1814–1883). Ця копія тепер зберігається у Версальському палаці.

Гравірований портрет маршала Андре Массени із зібрання НБУВ (Інв. № 249 ін.) був виконаний (як зазначено у виданні *Galerie des Marechaux de France par Ch. Gavard, Paris, 1839*) гравером Легрісом (*Legris*) за картиною Антуана-

¹ 14 січня 1797 р. Массена відзначився у край важкій для французької армії битві при Ріволі: саме його маневр забезпечив французам успішний контрнаступ і перемогу. Після цієї важливої вікторії Наполеон назвав Массену «улюбленим дитям перемоги».

² Марбо Жан-Батист-Антуан-Марселен де. Мемуари генерала барона де Марбо / пер. Г. Мирошниченко, А. Ятловой, Н. Егоровой. Москва : Эксмо, 2005. С. 149.

³ Там же. С. 181.

⁴ Чиняков М. К. Андре Массена. Исторические портреты. С. 41. <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Chinyakov.pdf>

*Masséna (André), Duc de Rivoli
Général, Maréchal de France, 1807.*

Ил. 5. Андре Массена (фр. *André Masséna*; 1758–1817).

Жана Гро. І тут виникає надзвичайно важливе запитання. Якщо зразком для гравера було живописне полотно саме Антуана-Жана Гро, широковідоме за копією роботи Едме-Адольфа Фонтена, то чому гравер Лєгріс так істотно відійшов від прижиттєвого зображення маршала Массени пензля офіційного портретиста імператорської родини, кавалера ордена Почесного легіону. Здається сумнівним, що Фонтен, який ніколи не бачив Массену, наважився б у своїй копії з полотна великого метра зобразити маршала настільки суттєво старшим. У гравюрі роботи Лєгріса майже все з картини Антуана-Жана Гро точно відтворено технікою гравірування на сталі (і композицію, і позу маршала, і всі деталі обстановки й одягу) – все, крім обличчя. У цілому риси обличчя збережені, але на гравюрі маршал Франції виглядає значно молодшим – йому приблизно років тридцять, не більше. Гро написав портрет Массени, коли йому було вже п'ятдесят шість років і, щонайменше, не зобразив його старшим, отож точність копії Фонтена викликає довіру. Відомий також погрудний портрет авторства Гро, датований 1804 роком, який і був «процитований» художником у портреті на повний зріст десять років потому. Залишаються питання, чому гравер Лєгріс відійшов від живописного оригіналу і яким іншим зображенням маршала Массени він скористався¹.

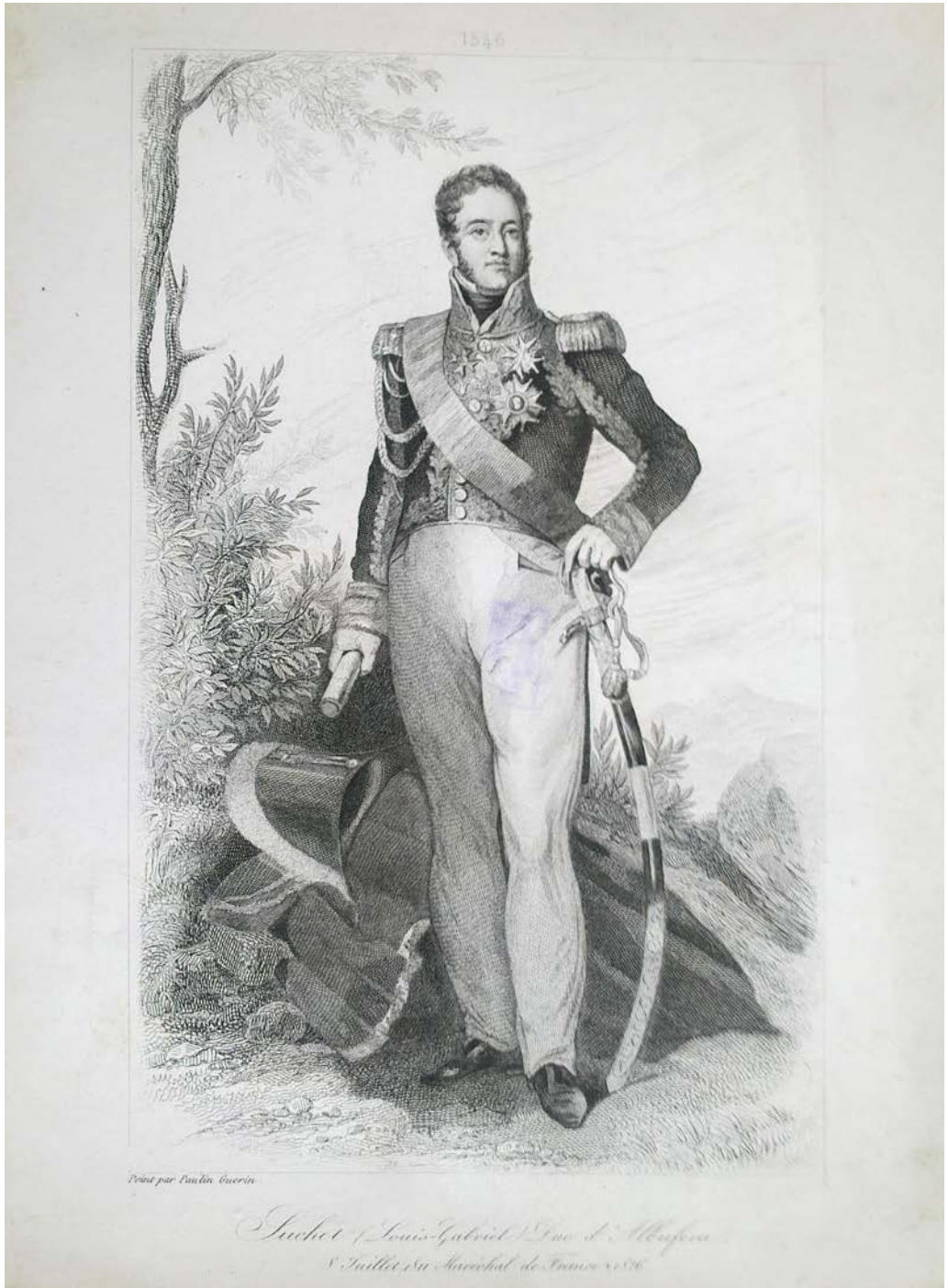
У першому списку «найдостойніших генералів» на присвоєння звання маршала Франції, підписаному імператором Наполеоном 19 травня 1804 року, прізвища Луї-Габрієля Сюше (*Louis-Gabriel Suchet*; 1770–1826) (*Іл. 6*) не було. «Надзвичайно талановитий, спокійний, врівноважений, суворий й одночасно великодушний воєначальник», явно недооцінений імператором, він отримав звання маршала лише 8 липня 1811 року. Вже перебуваючи у вигнанні на острові Святої Єлени, Бонапарт по достоїнству оцінив його талант і заслуги: «Сюше піднявся до дивовижного ступеня в поєднанні якостей розуму і характеру»².

У книзі Якова Нєрсєсова, присвяченій найвідомішим маршалам Наполеона Бонапарта, Луї-Габрієль Сюше характеризується як чемна й делікатна людина, ефективний полководець та адміністратор, обережний і розсудливий, проте такий, що виявляв рішучість і твердість у прийнятті рішень. Він був вибуховим, але не був необачним, був швидким, але не був покvapливим. Та коли Сюше вже здійснював свій план, то це був удар, подібний до блискавки³. Звісно, така

¹ У іконографії Андре Массени заслуговують на увагу такі живописні портрети: Луї Ерсєн «Маршал Андре Массена герцог Ріволі» (1814); Жан-Батист Жозєф Вікар «Портрет маршала Андре Массени» (1-ша третина XIX ст.); Фердинанд Вахсмут «Портрет маршала Андре Массени» (1802) та «Андре Массена Командувач 2-го батальйону Вар у 1792 році» (до 1869 р.; Версальський палац), а також гравюри: Окар Едуард Огюст Патріс «Портрет маршала Андре Массени» (1824; за живописним оригіналом Луї-Франсуа Обрі); Франсуа Сєрафін Дєльпєх «Портрет маршала Андре Массени» (літографія; бл. 1820) та ін.

² Яков Нєрсєсов. *Маршалы Наполеона Бонапарта*. ОГИЗ, Астрель, Мир энциклопедий Аванта+. 2011. С. 23. http://loveread.ec/view_global.php?id=69326

³ Там же. С. 27.

Ил. 6. Луї-Габріель Сюше (фр. *Louis-Gabriel Suchet*; 1770–1826).

характеристика не може замінити ані словесного опису зовнішності, ані зображення, портретованого засобами образотворчого мистецтва. Проте вона може допомогти з великої кількості існуючих портретів Сюше визначити такі, які, принаймні, не суперечать свідченням тих, хто особисто знав маршала або стикався з ним.

Виходячи з оцінки людських і професійних чеснот маршала Сюше, наданої у споминах його сучасників, серед доступних авторам статті зображень у творах живопису і графіки найпереконливіше виглядає майстерна копія 1834 року (Музей армії в Парижі) маловідомого французького художника Adèle Gault (active au 19e siècle) з живописного портрета маршала Луї-Габрієля Сюше роботи Жан-Батісти Полен-Герена (*Jean-Baptiste Paulin Guérin*; 1783–1855). Найвірогідніше, портрет був написаний Полен-Гереном за життя маршала Сюше, між 1811 та 1814 роками. Адже звання маршала Сюше отримав 1811 року, і його мундир прикрашають три нагороди: Великий офіцер ордена Почесного легіону (отримав 14 червня 1804 р.), Знак Великого орла ордена Почесного легіону (отримав 8 лютого 1806 р.) та Командор Військового ордена Святого Генріха (Королівство Саксонія, отримав 22 вересня 1808 р.). Дві високі нагороди, отримані пізніше, – Кавалер ордена Святого Духа (4 червня 1814 р.) та Командор ордена Святого Людовіка (24 вересня 1814 р.), на мундирі не зображені.

Копія пензля Adèle Gault, як свідчить її порівняльний аналіз з гравірованим портретом Сюше із зібрання НБУВ (Інв. № 264 ін.), була використана гравером як зразок і «процитована» з максимальною точністю (розворот голови, риси обличчя, зачіска, мундир із золотим шитвом, ордени) в зображенні маршала на повний зріст за композиційною схемою інших портретів у виданні *Galerie des Marechaux de France par Ch. Gavard, Paris, 1839*¹.

Наскільки важливим при дослідженні іконографії є застосування іконологічного методу, свідчать живописні та графічні портрети такої яскравої особистості, яким залишився у воєнній історії «залізний маршал» Луї Ніколя Даву (*Louis Nicolas Davout*; 1770–1823). (Іл. 7). І хоча серед його портретів є чимало виконаних майстерно, на високому художньому рівні, але всі вони залишаються в полоні традиції жанру живописного парадного портрета XVIII–XIX ст. На відміну від творів образотворчого мистецтва, документи, мемуари свідків буремних подій доби імператора Наполеона Бонапарта, дослідження істориків усебічно, без ідеалізації «змальовують» образ Луї Ніколя Даву як дивовижної, яскравої,

¹ У іконографії Луї Габрієля Сюше заслуговують на увагу такі живописні портрети: Вісенте Лопес-і-Портанья (1772–1850; Vicent López Portaña) «Портрет маршала Луї Габрієля Сюше» (1-ша пол. XIX ст.). Музей красних мистецтв Валенсії; Жиль-Марі-Жозеф Альбріє (1791–1863; Gilles-Marie-Joseph Albrier) «Підполковник Сюше» (1793); Жан-Батіст Полен Перен «Портрет маршала Луї-Габрієля Сюше» (1-ша чверть XIX ст.). Палац Версаль; а також гравюри: Тоні Гутієре (Goutiere, Tony; 1808–1890) «Портрет маршала Луї-Габрієля Сюше». (Середина XIX ст.).

Gravé par Loderer

Gravé par Loderer

*Davout (L. Nicolas) Prince d'Eckmühl
 Maréchal de France 19 Juin 1809 & 1813*

Ил. 7. Луї Ніколя Даву (фр. *Louis Nicolas Davout*; 1770–1823).

сповненої протиріч особистості. Показовим у цьому сенсі є перше враження Наполеона від знайомства з генералом Даву. За свідченням секретаря і друга Наполеона Луї Антуана Фовель де Бур'єнна (1769–1834), після розмови з Даву Бонапарт був настільки вражений його неохайним виглядом і грубістю, що назвав генерала «бридкою твариною»¹. Через багато років, перебуваючи у вигнанні, Наполеон по достоїнству оцінив чесноти й заслуги маршала Луї Ніколя Даву: «Це один з найславетніших чистих героїв Франції»².

Максим Чиняков у статті «Луї-Ніколя Даву», спираючись на документи, мемуари, дослідження істориків, виділяє такі риси характеру Даву: гонористий, уразливий, прямолінійний та брутальний у спілкуванні, мужній та неймовірно стійкий, цілеспрямований. Професіонал вищого ґатунку, для якого «пані Війна» була переважаючою пристрастю. Людина найвищої освіченості, Даву являв собою контраст між бойовим генералом і неохайним у побуті чоловіком. Його часто можна було побачити у світському товаристві у брудних чоботах, з нечищеними нігтями, у фланелевому жилеті не першої свіжості³. Що до описів зовнішності, почерпнутих з письмових свідчень його сучасників про неохайність маршала, можна лише додати, що Даву був «доволі повний, лисуватий і страждав сильною короткозорістю. У двадцять чотири роки він, чи не єдиний в армії, був змушений носити окуляри»⁴.

Одне із ранніх зображень Луї-Ніколя Даву – картина французького живописця і мініатюриста Луї Франсуа Обрі (*Aubry Louis Francoise*; 1767–1851), за якою в 1819 році Луї Франсуа Шароном була виконана гравюра технікою акватинти. Це не портрет, а батальна композиція, в центрі якої, на першому плані, на тлі сцени запеклого бою, зображено генерала Луї-Ніколя Даву. Динамічна постать командувача війська з шаблею в руці, яка заповнює центральну площину полотна вертикального формату, сповнена героїчного пафосу і нагадує монумент.

Першоджерелом образотворчої іконографії маршала Луї-Ніколя Даву, з певною долею вірогідності, можна вважати прижиттєвий парадний портрет пензля учня Жака-Луї Давида – паризького живописця П'єра-Клода Гаутеро (*Pierre-Claude Gautherot*; 1769–1825). Цей портрет відомий за копією 1852 року роботи Тіто Марцоккі де Беллучі (*Tito Marzocchi de Belluci*; 1801–1871). Саме він став основою для репродукційної гравюри на сталі із зібрання НБУВ (Інв. № 251 ін.), виконаної Анрі-Франсуа Ладре (*Ladoerer, Henri-Francois*; 1767–1628) для видання *Galerie des Marechaux de France par Ch. Gavard, Paris, 1839*. На високому пагорбі

¹ Щоправда, між Бур'єнном і Даву були вкрай погані стосунки. Chardigny L. *Les Marechaux de Napoleon*. Paris, 1977. P. 27.

² Hourtoulle F.G. *Davout ie terrible*. Paris, 1975. P. 3.

³ Чиняков М. К. *Луи-Николя Даву*. С. 63. <http://historystudies.org/2012/07/chinyakov-m-k-lui-nikola-davu/>

⁴ Там же. С. 63. Зрозуміло, бути зображеним в окулярах навряд чи погодився б сам маршал Даву або будь-який інший замовник його портрета.

біля бойових знамен французької армії зображено фронтально, на повний зріст постать Луї-Ніколя Даву в парадному маршальському строї, з широкою стрічкою та орденами, з маршальським жезлом і шаблею у піхвах, на яку він спирається правицею. За ним, далеко внизу, видно панораму гористої місцевості. «Блискучий стратег і тактик» армії Наполеона примруженими очима уважно вивчає місцевість, де невдовзі має відбутися вирішальна битва.

До іконографії Луї-Ніколя Даву, окрім уже названих, варто додати декілька погрудних портретів маршала, в яких художники сконцентрували увагу на зображенні його обличчя: Алексіс Ніколя Періньйон «Портрет Даву у строї полковника 3-го батальйону добровольчого у Йонне, Бельгійська армія. 1752 р.» (1834; Версаль і Тріанон); кольорова літографія «Портрет маршала Луї-Ніколя Даву» (бл. 1830 р.; літографія Дельпеха); літографії Жана Віктора Адама «Davoust» (2-га чверть XIX ст.) та Амбруаза Тардьйо «Портрет маршала Луї-Ніколя Даву» (XIX ст.). І хоча це не прижиттєві портрети, але їх виконано на високому художньому рівні, і кожен з них по-своєму відтворює образ легендарного полководця Франції.

Іконографія польського князя Юзефа Антонія Понятовського (*Poniatowski, Józef Antoni; 1763–1813*)¹ є, мабуть, найбагатшою серед маршалів Наполеона. Його зображення залишилися майже в усіх видах і жанрах образотворчого мистецтва: скульптурних монументах, живописних батальних композиціях, жанрових сценах, парадних та інтимних портретах, мініатюрах, гравірованих портретах і навіть у творах дрібної пластики та декоративного мистецтва. Такий феномен пояснюється надзвичайною популярністю ще за життя польського князя й маршала Франції, а після смерті – історичною пам'яттю наступних поколінь польського і французького народів (*Іл. 8*).

На жаль, словесних портретів з детальним описом зовнішності Юзефа Понятовського (насамперед, рис його обличчя) авторам статті розшукати в доступних публікаціях поки не вдалося. Але в мемуарах тих, хто особисто знав князя, зустрічаються їхні надзвичайно важливі враження від Юзефа Понятовського як особистості. Відома польська мемуаристка графиня Анна Потоцька², яка перебувала в центрі історичних подій в Європі, була особисто добре знайома з Юзефом Понятовським й уважно спостерігала за його політичною, військовою та культурною діяльністю, залишила скупі, але надзвичайно важливі для дослідників враження стосовно князя: «...на його шляхетному й дивовижно виразно-

¹ До речі, важливий для дослідників української історії факт: польський князь Юзеф Антоній Понятовський не лише єдиний іноземець, який отримав від Наполеона звання маршала, а ще й нащадок князів Острозьких і Заславських у 13-му коліні. Див. публікацію директора ДІКЗ м. Острога: Микола Манько. *Наполеонівські маршали і їх шлюбні узи з нащадками князів Острозьких*. <https://ostroycastle.com.ua/napoleonivski-marshaly-i-yih-shlyubni-uzy-z-nashhadkamy-knyaziv-ostrozkyh/>

² Анна Марія Єва Аполлонія з Тишкевичів, герба Леліва, у першому шлюбі Потоцька, у другому Дуніна-Васович (26 березня 1779, Варшава, Польща – 16 серпня 1867, Париж, Франція).

Л. 8. Юзеф Антоній Понятовський (пол. *Poniatowski, Józef Antoni*; 1763–1813).

му обличчі віддзеркалювалися мужність і великодушність»¹; «...його шляхетність, надзвичайна мужність і славетна смерть зробили з нього героя, котрого високоповажне ім'я залишилося назавжди дорогим для його Батьківщини»².

За свідченням відомого письменника Фадея Булгаріна, Юзеф Понятовський був шляхетним, розумним, щедрим, яскравим брUNETом із красивим благородним лицем. Мав чудову поставу, був прекрасним вершником і виглядав значно молодшим у свої сорок дев'ять років. Він був люб'язним, витонченим, тобто аристократом в усіх проявах – чесним, порядним, позбавленим аристократичної пихатості³.

На відміну від більшості маршалів Наполеона, які переважно походили з «низів» і їхні зображення з'явилися, у кращому випадку, лише зі здобуттям високого військового звання або після того, як прославилися в битвах, картини і портрети із образом Юзефа Понятовського замовлялися відомим художникам ще за дитинства князя. У Національному музеї у Варшаві зберігається картина знаменитого італійського живописця Бернардо Беллотто (*Bernardo Bellotto*; 1730–1780), блискучого пейзажиста, відомого під ім'ям Каналетто, – «Полковник Петро Кьонігсфельс навчає Понятовського їздити верхи» (1773. П. о. 73x81,5 см), на якій бачимо 10-річного князя Юзефа на красивому білому скакуні. На іншому великому полотні пензля Каналетто «Краєвид на Вілановські луки» (1775. П. о. 173x246 см; Королівський замок у Варшаві), серед персонажів⁴, зображений 12-річний князь Юзеф верхи на білому коні на тлі чудового краєвиду. У Національному музеї Кракова зберігається поясний портрет 15-річного князя Юзефа Понятовського, вірогідно, написаний з натури близько 1778 року Марчелло Баччареллі (*Marcello Vacciarelli*; 1731–1818), придворним художником польського короля. Чудова постава юнака (розвернутий у $\frac{3}{4}$ прямий торс, голова анфас), красиве розумне обличчя, нижній рум'янець, модна перука, розкішний із шитвом камзол, прикрашений бантом, одразу видають високе походження і бездоганне аристократичне виховання. Живою безпосередністю відзначаються й інші портрети, написані за життя князя Юзефа Понятовського, адже після героїчної смерті його популярність серед поляків перетворилася на культову всенародну шану. Серед них можна назвати картини пензля відомого австрійського портретиста Йосифа Марії (Джузеппе) Грассі (*Josef Maria Grassi, Giuseppe Grassi*; 1757–1838) «Князь Юзеф Понятовський» (бл. 1790 р. П. о. 64x54 см; Національний му-

¹ Мемуары графини Потоцкой (1794–1820). Перевод А. Н. Кудрявцевой. С портретами и указателем собственных имен. КН-ВО «ПРОМЕТЕЙ» Н. Н. МИХАЙЛОВА. С. 105.

² Там же. С. 196.

³ Валькович А. Юзеф Понятовский. <https://echo.msk.ru/programs/netak/878273-echo/>

⁴ У центрі групи зображений у білому костюмі князь Священної Римської імперії Анджей Понятовський та його діти: ліворуч – верхи на коні, дочка Марія Терезія Понятовська, праворуч – син Юзеф Антоній Понятовський у червоному камзолі верхи на білому коні.

зей у Кракові), «Принц Юзеф Антон Понятовський з його конем» (між 1787–1788 рр.; папір, акварель; 36х26 см; Національний музей у Кельце, Польща) та «Князь Юзеф Понятовський» (1810-ті рр.; Королівський замок, Варшава)¹. На останньому зі згаданих портретів зображено «легендарну» хутряну бурку², накинуту на плече. Адже білий кінь³, хутряна бурка, а ще військова форма польського офіцера (французької форми князь ніколи не вдягав) є важливими деталями, що відрізняють його зображення серед воєначальників і маршалів армії Наполеона. До речі, князь Понятовський – єдиний іноземець, який отримав звання маршала саме від імператора Франції.

У колекції Державного Ермітажу (С.-Петербург) зберігається «Портрет князя Юзефа Понятовського» (не пізніше 1799 р. 6,5х5,4 см) роботи відомого майстра мініатюри, академіка Імператорської Академії мистецтв Августіна Христіана Рітта (1765–1799). Аналіз фактів біографій художника і його моделі дає змогу уточнити дату створення мініатюри. Рітт після навчання в Королівській Академії живопису і скульптури в Парижі в 1786–1792 роках одразу повернувся до Санкт-Петербурга, де залишався до кінця життя. У 1798 році у цьому ж місті декілька місяців в особистих справах перебував князь Понятовський. 1798 рік – єдина можлива дата зустрічі художника і князя. Саме тому мініатюра може бути датована 1798 роком, коли князю було 35 років. На портреті князь виглядає років на десять молодшим. Але це не може бути приводом для сумніву стосовно дати створення мініатюри, адже, за спогадами сучасників, князь завжди прекрасно виглядав.

Після трагічної загибелі маршала Юзефа Понятовського 19 жовтня 1813 року в битві під Лейпцигом його героїчний образ одразу привернув увагу багатьох відомих європейських мистців. У перші тридцять років на основі прижиттєвої іконографії князя були написані такі портрети: Йозеф Марія Грассі «Портрет князя Юзефа Понятовського в овалі» (1813–1814); Францішек Падеревський (*Franciszek Paderewski*; 1760-ті–1819) «Портрет князя Юзефа Понятовського» (1814; Королівський замок, Варшава); Антоній Бродовський (*Antoni Brodowski*; 1784–1832) «Портрет Юзефа Понятовського» (бл. 1813); Юзеф Косинський (*Józef Kosiński*;

---

¹ На портрет пензля Джузеппе Грассі дуже схожий інший портрет князя Юзефа Понятовського 1810 року роботи польського живописця Антонія Бродовського (*Antoni Brodowski*; 1784–1832) з Національного музею Кракова. Портрети різняться лише незначними відмінностями в одязі та розташуванні орденів на мундирі.

² «Згідно з легендою, князь Юзеф придбав бурку з хутра верблюда за сто дукатів в єврея з Астрахані в 1792 році. У цій бурці, накинутій на ліве плече, його можна бачити на багатьох зображеннях. У ній він і загинув у водах Ельстера». Див.: Князь Юзеф Понятовський – маршал Наполеона: життя і легенда. <https://ru-1812.livejournal.com/234537.html>

³ Як виняток, у батальній картині французького художника Жана Шарля Лангуа (фр. *Langlois Jean Charles*; 1789–1870) «Наполен під Смоленськом 17 серпня 1812 р.» (1839. П. о. 184х239 см; Палац Версаль) князь Юзеф Понятовський зображений на гнідому коні, але поруч з імператором Франції на білому. Щоправда, значно пізніше Річард Кейтон Вудвіль (*Richard Catton Woodville*; 1856–1927) у картині «Остання атака Понятовського під Лейпцигом» (1912) також зобразив князя на гнідому коні.

1753–1821) «Портрет князя Юзефа Понятовського» (до 1821 р.); батальні полотна: Олександр Орловський (1777–1832) «Князь Юзеф Антон Понятовський» (1809–1813); Ян Богуміл Плерш (*Jan Bogumił Plersch*; 1732–1817) «Смерть князя Юзефа Понятовського у водах Ельстера» (до 1817 р.); Януарій (Ян) Суходольський (*January Suchodolski*; 1797–1875) «Смерть маршала Понятовського в битві під Лейпцигом» (1820); Міхал Стахович (*Michał Stachowicz*; 1768–1825) «В'їзд князя Понятовського у Краків 1809 року» (1821); Луї-Філібер Дебюкур (1755–1832) «Маршал Понятовський в битві під Лейпцигом» (після 1817 р.) – виконана за оригіналом французького художника і дипломата Ораса Верне (*Emile Jean Horace Vernet*; 1789–1863).

Найвідоміші скульптурні зображення Юзефа Понятовського були створені до 30-х років XIX ст. Це прижиттєва статуя князя на повний зріст, встановлена 1810 року в ніші стіни фасаду Лувра по вул. Ріволі¹; бюст Юзефа Понятовського (1813) і медаль із зображенням профілю князя, виконані в стилі французького неокласицизму відомим паризьким гравером і медальєром Франсуа Огюстеном Кануа (*François Augustin Caunois*; 1787–1859). Іконографічна цінність цих пам'яток мистецтва в тому, що, на відміну від живописних та графічних творів, на яких обличчя Юзефа Понятовського зображене найчастіше у $\frac{3}{4}$ або в анфас, на медалі бачимо чистий профіль, а кругла скульптура дає можливість її огляду в процесі кругового обходу і тим самим збагачує сприйняття втіленого художником образу. Можна припустити, що іконографічною основою для скульптора слугували згадані вище портрети Юзефа Понятовського пензля Йосипа Марії (Джузеппе) Грассі (нім. *Josef Maria (Giuseppe) Grassi*; 1757–1838).

Найвідоміший із пам'ятників князю Понятовському, встановлений 1965 року перед Президентським палацом у Варшаві, має понад двохсотрічну історію та вартий окремого іконографічного дослідження. Інтрига в тому, що 1817 року видатний данський скульптор Бертель Торвальдсен (*Bertel Thorvaldsen*; 1770–1844) отримав замовлення на монумент національному герою польського народу князю Юзефу Антонію Понятовському. 1829 року у Варшаві була виготовлена модель пам'ятника, а в 1832 році – відлита скульптура з бронзи. Мешканцям Варшави не сподобалося, що їх кумир і національний герой був зображений у плащі давньоримського солдата, а не в лицарському обладунку. Але Торвальдсен, яскравий представник пізнього класицизму, свідомо обрав за зразок монумент Марку Аврелію (160–170-ті рр.; Рим, Капітолійський музеї) і тим самим надав символічного змісту монументу Юзефу Понятовському. На перший

¹ Близько 1810 року в нішах фасаду Лувра, що виходить на вул. Ріволі, було розміщено 28 статуй ушлюблених генералів і маршалів часів Великої французької революції і наполеонівських воєн, а ще чотири були встановлені значно пізніше. Див.: Статуи генералов и маршалов на стене Лувра на ул. Риволи. <https://oumnique.livejournal.com/729475.html>

погляд, Торвальдсен повторив давньоримський монумент. Але в деталях простежуються суттєві відмінності: у простягнутій правиці князя – меч, а не жест привітання, під плащем – панцир, а не туніка, і головне – голові вершника Торвальдсен, використавши доступну йому іконографію Юзефа Понятовського, надав портретної схожості.

На портретах Юзефа Понятовського із зібрання НБУВ – гравюрі на сталі (1839 р.; інв. № 263 ин.) роботи Контено за малюнком Теофіла Огюста Вошеле (Théophile Auguste Vauchelet; 1802–1873) та кольоровій гравюрі Антуана Моріна (1830–1859 рр.; інв. № 310 209 ин.) князь зображений на повний зріст за композиційною схемою інших портретів з видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839*. Мистецтвознавчий формальний аналіз цих гравюр, їхнє порівняння з відомими авторам статті прижиттєвими живописними портретами Юзефа Понятовського й описами його зовнішності та рис характеру у спогадах сучасників змушують визнати, що в названих гравюрах портретна схожість сумнівна, – образ легендарного героя польського народу не є переконливим.

Висновки. Підсумовуючи іконографічне дослідження окремих гравірованих портретів маршалів Франції з видання *Gavard Ch. Galerie des marechaux de France. Paris, 1839* із зібрання НБУВ, можна зробити висновок, що всі автори «Галереї...» активно зверталися до наявних зображень портретованих і, дотримуючись заданої замовником єдиної композиційної схеми, створили цілісну графічну портретну галерею Героїв нації, яка набула у сприйнятті нащадків меморіального значення.

Список використаних джерел

1. Букреева Е.М. Генералы и маршалы Великой армии в собраниях гравированных портретов ГИМа // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XIX Международной научной конференции, 7–9 сентября 2015 года. 2016. С. 78–90.
2. Манько Микола. Наполеонівські маршали і їх шлюбні узи з нащадками князів Острозьких. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/napoleonivski-marshaly-i-yih-shlyubni-uzu-z-nashhadkamy-knyaziv-ostrozkyh/>
3. Марбо Жан-Батист-Антуан-Марселен де. Мемуары генерала барона де Марбо / пер. Г. Мирошниченко, А. Ятловой, Н. Егоровой. Москва : Эксмо, 2005. 736 с.
4. Мемуары графини Потоцкой. (1794–1820) / пер. А. Н. Кудрявцевой. С портретами и указателем собственных имен. Москва, [1915]. С. 105.
5. Нерсесов Яков. Маршалы Наполеона Бонапарта. ОГИЗ, Астрель, Мир энциклопедий Аванта +. 2011. С. 35. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=69326
6. Троицкий Н. А. Маршалы Наполеона // Новая и новейшая история. 1993. № 5.
7. Чандлер Д. Военные кампании Наполеона. Триумф и трагедия завоевателя / пер. с англ. Н. Б. Черных-Кедровой. Москва : Центрполиграф, 1999. 693 с.

Hlib Yukhymets,

Candidate of Sciences (Art Studies), Associate Professor,

Head of Fine Arts Department,

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-8055-5617

e-mail: library@nbuv.gov.ua

Iryna Tsynkovska,

Junior Researcher

of Fine Arts Department

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4674-5633

e-mail: library@nbuv.gov.ua

Engraved portraits of Marshals of France of first half of 19th century in collection of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Iconographic Study

The aim of the research is to study the iconography of engraved portraits of the Marshals of France of the Napoleonic era presented in the *Gavard Ch. Galerie de marechaux de France, Paris, 1839* edition from the collection of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **The methodology of the study** is based on employing iconographic and iconological methods, as well as comparative art-study (formal) analysis of the images created in the lifetime of the concrete portrayed person and at a later time – in various forms and genres of figurative arts, as well as documents, literature, primarily, the memoirs of their contemporaries. **Scientific novelty.** The iconography of Napoleon's marshals has been traced relying on the examination of various forms of fine art (monumental sculptures, battlefield paintings, genre scenes, full-dress and intimate portraits, miniatures, engraved portraits and even the works of small plastic art, and those of decorative art), as well as memoirs of contemporaries. **Conclusions.** The practical results of the study is the specification of certain entries in the catalogue description and the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine electronic database "European engraved portrait of the 16th–19th centuries in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine collection". The iconographic study of some engraved portraits of the marshals of France from the *Gavard Ch. Galerie de marechaux de France, Paris, 1839* edition suggests that all the authors of the "Gallery" repeatedly turned to the available images of the portrayed marshals, and following the general composition scheme set by their customers, they created a wholesome graphic portrait gallery of national heroes that won a memorial status in the eyes of succeeding generations.

Key words: European engraved portrait, Napoleon's marshals, iconography.

*Стаття підготовлена 6 січня 2020 року;
подана до друку 10 січня 2020 року.*